

תבנית נוף

הגנים של ליפא יהלום ודן צור

תבנית נוף

הגנים של ליפא יהלום ודן צור

תיאור עבודתם המשותפת של ליפא יהלום ודן צור הוא מבחינות רבות כתיבת ההיסטוריה של אדריכלות הנוף בישראל. במהלך ששת העשורים שבהם פעלו, בחפיפה כמעט מוחלטת לשנות קיומה של המדינה, השתנתה הארץ ללא הכר כאשר יהלום וצור ממלאים תפקיד מרכזי בהתוויית דמותה החזותית החדשה. שינוי הנוף לא היה מבחינתם עניין של אופנה וטעם אלא תכלית כשלעצמה, מעשה הנובע מאידיאולוגיה של נטיעת זהות חדשה באדמת המולדת. לא בכדי הם נחשבים כמי שהניחו את היסודות לאדריכלות הנוף המודרנית בישראל.

יהלום וצור, חתני פרס ישראל לאדריכלות (1998), זכו במספר רב של פרסים ותחרויות, ביניהם הפרס לאדריכלות גנים ונוף ע"ש אברהם קרוון על תכנון גן סאקר בירושלים (1971), והתחרויות על תכנון אחוזת קבר דוד ופולה בן-גוריון בשדה-בוקר (1974), גלעד לקהילות ישראל ביד ושם ("בקעת הקהילות", 1980), ומעלה המצוק בעין-עבדת (1991). עבודות אלה, ורבות אחרות, היו לציוני דרך באדריכלות הנוף המקומית. עם זאת, שמם כמעט אינו מוכר לציבור הרחב בארץ ומחוצה לה – אולי משום שאדריכלות נוף, מעצם טבעה, מותירה את חותמה בשטח ולא בכתובים; ואולי זו "רוח התקופה" ואופי עבודתם הצנוע, הלא-ראוותני במופגן, של מי שבחרו "לעשות ולא לדבר". הערכה מחודשת של יצירתם תוך עיגונה בהקשר התיאורטי, ההיסטורי, הפוליטי והחברתי נדרשת כיום בייחוד לנוכח העובדה שרבים מבני דור המייסדים כבר אינם בין החיים או שאינם שותפים עוד למעגל העשייה, ומאחר שהגנים עצמם עוברים שינויים מרחיקי לכת. ספר זה הוא מחקר חלוצי ומקיף, הבא להשלים את החסר ומהווה צעד ראשון בשימורם של הגנים – בתיעוד, בזיכרון, ובנוף עצמו.

בבל

בבל

בבל (ארכיטקטורות)

0 04620000460 8
דאנאקוד 462-460
מחיר: 298 ש"ח

אדריכלות ונוף בשיכון הציבורי

מרחבי מגורים בגבעתיים ובקריית אונו

נעמה שבת אי־ציזר

שנות ה־50, שבמהלכן הגיעו לארץ מאות־אלפי עולים ופליטים, ייזכרו כתקופה מכוננת בתחום השיכון הציבורי. הקליטה המהירה של העלייה הגדולה, על רקע מגבלות הזמן והתקציב, הוכתרה אמנם בהצלחה אך הותירה מאחוריה לא מעט סביבות מגורים בלתי מפותחות, שיכונים אפרוריים ושכונות נטולות חן. אחת הסיבות לכך היתה אי־שילובם של אדריכלי נוף במערך התכנון. למרות השפעתה של אדריכלות הנוף בארץ בעשורים הראשונים למאה ה־20 וחותמה הניכר בתכנון שכונות עירוניות, מעונות עובדים, קיבוצים ומושבים, תפקידה במפעל השיכון הציבורי של העשור הראשון למדינה הצטמצם לשתילות ונטיעות. עיצוב "החלל הפתוח" לחיזוק הקשרים החברתיים בשיכון, נעדר מהתכנון.

החל באמצע שנות ה־50, לאחר הקמתו של אגף השיכון במשרד העבודה, הסתמן שינוי בתכנון השיכון הציבורי. במקומות שונים בארץ החלו לקום שכונות איכותיות, שבתוכניתן נכללו גם היבטים חברתיים ונופיים. שינוי משמעותי זה השפיע על נוף החלל העירוני־ציבורי, שזכה לתוספת משמעותית של פארקים וגנים ציבוריים.

לאחר כעשור של בנייה המונית אימצו באגף השיכון את התכנון הכולל בנוסח "יחידת השכנות"¹ – מודל שניסח מחדש את היחסים בין הבנוי לבנוי ובין הפרטי לציבורי. לא רמת הדירה – גדולה או קטנה, פשוטה או מתוחכמת – הכריעה בקביעת יחסם של הדיירים לסביבתם, אלא זיקתם למרחב השכונתי כולו. במבט לאחור, השכונות שנתנו את מיטב ההנאה ה"שימושית" למשתכנים, היו אלה שהושקעה בהן מחשבה אדריכלית נופית לא פחות ממחשבה אדריכלית מבנית.

בעשור השני למדינה הוקל קמעא הלחץ הכלכלי. עם כניסתם של משקיעים פרטיים לענף הבנייה ובעקבות פיתוח מואץ של אזורים חדשים בארץ, שבו ועלו לדיון סוגיות שונות בתכנון שכונות מגורים, ביניהן הצורך בשילוב היבטים חברתיים ונופיים. דברים שאמר ליפא יהלום בדו"ח שפרסם המכון לחקר הבנייה והתעשייה ב־1972, עשויים להעיד בדיעבד על שינוי המגמה: "בתכנון שאנו מבצעים כיום, יש לברר אם צריך להמשיך

¹ על פי מודל זה, "יחידת השכנות" – היא השכונה – כוללת טיפוסים שונים של בנייני מגורים, דירות בגדלים שונים, מבני ציבור ופנאי ופיתוח נוף מורכב ברוח גישות תכנון חברתיות, שגובשו בראשית המאה שעברה ואומצו לאחר מלחמת העולם השנייה בארצות רבות באירופה.

לתכנן קבוצות מגורים ואם קבוצות אלו צריכות להיות דומות לקבוצות שתכננו בעבר, או שעליהן להיות שונות מפני שנתונים רבים בשטח השתנו".² עוד ניכר בדו"ח ניסיון לנסח עקרונות תכנון לשכונות מגורים בצפיפות גבוהה בעלות אופי מוגדר שייטיבו להשתלב במערך העירוני הכללי, עקרונות שיהוו בסיס לתכנון שכונות בעתיד.

גודל השטח הפתוח והפתרונות העיצוביים שנגזרו ממנו הטרידו את יהלום, שכתב בהמשך הדו"ח: "נראה שבתנאי הצפיפות המקובלים כיום קשה מאוד, או אף בלתי אפשרי, ליצור קבוצות מגורים בנוסח המוכר לנו".³ בגלל הדרישה לחניה לא נשאר שטח קרקע פנוי ואין אפשרות ליצור גן שיענה על הדרישות המינימליות של גינון, ולכן אין מקום מפגש ומשחק לילדים וקשישים". האכזבה מהעלייה בצפיפות ומהוויתור על שטחים פתוחים לטובת חניות, לא היתה נחלתו בלבד. מגמה זו של כרסום בחלל הפתוח מאפיינת את תכנון מתחמי המגורים בעשור השלישי למדינה, שאז הופר שיווי המשקל העדין שנוצר בשנות ה־60 לאחר הבנייה המסיבית של שנות ה־50.

אדריכלי הנוף ליפא יהלום ודן צור הם מן הבולטים במעצבי נוף המגורים לאחר קום המדינה. הכתיבה על עבודתם עד כה התמקדה בעיצוב הנוף הלאומי (קיבוצי ומוסדי), אך תרומתם לנוף המגורים העירוני בארץ משמעותית לא פחות. במאמר ייסקרו כמה מעבודותיהם הנבחרות בתחום זה, תוך המחשת ההשפעה החזקה שהיתה לעיצוב הנוף ביצירת סביבות מגורים איכותיות בשני העשורים הראשונים למדינה. היחס בין האדריכלות לאדריכלות הנוף בשכונות שיידונו להלן קבע את האקלים החברתי ואת תחושת השייכות שנוצרו בהן.

במאמרו "המקום הפוליטי" כותב זלי גורביץ: "מקום לעולם אינו נייטרלי; הוא ספוג וטעון בהיסטוריה ובפוליטיקה, בסיפורי חיים".⁴ הקשרי החיים השונים הם שמבדילים בין שלוש שכונות המגורים שייבחנו כאן. המשותף לשלושתן – היותן ציוני־דרך בתולדות השיכון הציבורי בארץ, וזאת לא רק בזכות תוכנית הבינוי שלהם אלא בזכות שיתוף הפעולה הפורה בין האדריכלים לאדריכלי הנוף, שיתוף פעולה המייצג תפיסת עולם אדריכלית־חברתית שעברה מן העולם.

² ליפא יהלום, "השטח הבין־מבני", דו"ח מ־1972 של המכון לחקר הבנייה והתעשייה; נדפס בתוך: *הנחיות פרוגרמטיות לתכנון קבוצת מגורים* (תל־אביב: אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל, 1980). ³ הקבוצות שנחקרו כללו, בין השאר, את קיראון ורימון בקריית־אונן, שתוכננו ונבנו באמצע שנות ה־60 על־ידי האדריכל ישראל לוטן עם אדריכלי הנוף ליפא יהלום ודן צור. שני מתחמי מגורים אלה, שנמצאו איכותיים מאוד, "אינם עירוניים טיפוסיים", כהגדרתו של יהלום. ⁴ זלי גורביץ, "פתח דבר: המקום הפוליטי", *על המקום* (תל־אביב: עם עובד, 2007), עמ' 14.

נוף קיבוצי בעיר

שיכון עובדי קופת־חולים, גבעתיים, 1953-1955
אדריכלים: יעקב שלגי וא.פ. רובינסון

במעלה גבעת כורכר, על צלע מצוק, נבנה באמצע שנות ה־50 שיכון לעובדי קופת־חולים. השטח הנבחר, על מדרון הגבעה הצופה מערבה, התנשא מעל שאר השיכונים שנבנו בסביבה. לצורך הקמת שיכון ל־120 משפחות הוקמה אגודה שיתופית והוכנה תוכנית רעיונית, שחילקה את השטח למגרשים קטנים בני מאתיים מ"ר האחד ליחידות צמודות־קרקע. חברי האגודה החליטו לאחד את המגרשים לשטח גדול אחד בגודל 18.5 דונם ולבנות עליו שמונה בניינים טוריים "גבוהים", בני שלוש קומות על עמודים, ולשחרר בכך כ־11 דונם קרקע לגינות גדולות. השמירה על שוויון בין המשתכנים היתה עקרון יסוד בשיכון זה, שמשתכניו דגלו בסולידריות חברתית ומקצועית.⁵

שולמית ומנחם ניר, דיירי השיכון וממייסדיו, ציינו בשיחה עימי ש"כל הבתים נבנו באותו גודל ובעיצוב דומה כדי שהמשתכנים לא יקנאו אחד בשני, חוץ מבית אחד שיועד לרופאים". ואכן, תחושת השוויון ניכרת בשיכון עד היום בזכות אוירת הקיבוץ השורה במרחביו.

להחלטה הגורלית על איחוד החלקות ותכנון השיכון כיחידה עצמאית מוגדרת, היו תקדימים בדמות האדריכלות החברתית שהתגבשה בכמה מערי אירופה בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה. חקיקה תומכת ומימון ממשלתי איפשרו לנסח את עקרונות האדריכלות החברתית, ששילבה מגורים עם חללים ציבוריים ונוף, ומודלים אלה אומצו על־ידי השיכון המאורגן בארץ.⁶

הסכימה שיושמה במעונות עובדים בתל־אביב בשנות ה־30 היתה בינוי טורי סביב חצר פנימית, שיועדה לשמש כגינת משחקים ונוי. מודל נוסף שאומץ היה "המסרק", שעל פיו הוצבו בתי השיכון במקביל זה לזה, במרחקים שחושבו בהתאם לנפילת קרני השמש והיטלי הצל. כך תוכננה, למשל, קריית־מאיר שבין הרחובות מאנה וצייטלין בתל־אביב, שבנייתה נשלמה ב־1937. את קריית־מאיר תכננו האדריכלית יהודית סגל ואדריכל הגנים יחיאל סגל, שהעסיק באותן שנים את העולה הצעיר שהיה לשותפו (עד 1942). ליפא יהלום. קריית־מאיר תוכננה בדגש על גיאומטריה ליניארית בסימטריה קשיחה, וכך עוצבו גם גניה. בין הכניסות הרשמיות ממזרח וממערב ניטעה שדרת פיקוסים, שבאה לציין

⁵ ראו אסתר זנדברג, "גם שיכון הוא תבנית נוף מולדת", *הארץ*, 7.5.2008. ⁶ גם בארץ הוקמו באותה תקופה פרויקטים חברתיים מעין אלה, חרף העדר תמיכה חקיקתית מצד ממשלת המנדט. שכונת הפועלים העירונית הראשונה היתה שכונת בורוכוב בגבעתיים (1922), שמימשה את המניפסט החברתי של דוד שניידרמן מ־1919 וסללה את הדרך לבאות אחריה; ראו זליג לבון, *קורות גג* (תל־אביב: עם עובד, 1974), עמ' 40.

שיכון עובדי קופת־חולים, גבעתיים, מראה ב־2010

את עירוניותו של השיכון ואת רבגוניותם של דייריו.⁷ אך למרות הפורמליזם הגיאומטרי בעיצוב הכללי, שהושפע מאדריכלות הגנים בגרמניה – השטחים שבין הבניינים תוכננו בקנה־מידה צנוע, בדגש על יצירת מקומות אינטימיים בתוך הסדר הגדול.

את הידע והניסיון בתכנון הנוף שרכש אצל יחיאל סגל, הביא יהלום אל השיכון החדש בגבעתיים בפרשנות חדשה. הפורמליזם הגיאומטרי נותר מאחור לטובת מסע אל הנוף המקומי. השותפות החדשה עם דן צור, צבר ישראלי שהיה ממייסדי קיבוץ נירים, הובילה לעיבוד של מוטיבים ישראליים מקומיים ולהתמקדות בנופי המולדת "שלנו" – הריה, גבעותיה ונחליה.

שיפולי הגבעה שיועדה לשיכון עובדי קופת־חולים, והפרשי הגובה בין הרחובות החובקים ממזרח וממערב, תבעו מיהלום וצור פתרונות טכניים לבעיות הסחף והניקוז בשכבות הכורכר, שכל התערבות פיזית בהן פגעה בעמידותן. שיקולים אלו נלקחו בחשבון כאשר נבחרה סכימת הבינוי. העמדת הבינוי בניצב לשיפוע על פי מודל "המסרק", ענתה על הדרישות הטכניות ואף תרמה יתרונות מוספים: הבניינים נראים כאילו נבטו מתוך הגבעה ופרצו אל עבר הנוף – מראה דרמטי המנוגד לחלוטין לתכנון הזריז של ראשית שנות ה־50, שבדרך כלל העמיד את הבלוקים האנונימיים על קווי הטופוגרפיה, כמו חומות נצורות שחסמו את מראה הנוף מהצירים הציבוריים. הגישה המהפכנית של מתכנני השיכון בגבעתיים הצהירה על יצירת מקום בעל אופי מובחן, המיועד לדיירים עם שם וכתובת הקשורים בטבורם לשיכון שאת הקמתו יזמו בעצמם.⁸

בניגוד לנעשה בקריית־מאיר, מודל "המסרק" הסימטרי התרכך הודות להחלטה חשובה נוספת: להעמיד את הבניינים בתצורת זיגזג, כדי שהדיירים ייהנו מהנוף בזכות המרחק הגדול שנוצר ביניהם. העמדה זו, מעבר להתרסה נגד הסדר הסימטרי, איפשרה ליישם את הרעיון המנחה בעיצוב הנוף בשיכון על פי יהלום וצור: התייחסות לגבעת הכורכר כאל "חומר ביד היוצר". גבעת הכורכר הגדולה אכן עוצבה מחדש ונבצעה לכמה גבעות קטנות יותר, המלוות – כל אחת בתורה – את הבניין הפורץ מתוכה.

הגבעות הקטנות שיצרו יהלום וצור כוסו דשא, כדי למנוע סחף ולספק מראה ירוק בסיסי בכל ימות השנה. במקומות "פריצתם" של הבניינים מן הגבעה עוצבו מסלעות מגוננות המטשטשות את קו גבול בין הבניין לקרקע, ובתוך המסלעות ניטעו עצים ושיחים, המעשירים את המראה בצבעים עזים ומשלימים של סגול וכתום בחודשי

⁷ קריית־מאיר היתה השיכון החברתי הראשון שהוקם בארץ לאוכלוסייה עירונית ממעמד הביניים, וזאת בניגוד למעונות עובדים שתוכננו ואוכלסו על־ידי אגודות כועלים; ראו: Ruth Enis, "The Impact of the 'Israelitische Gartenbauschule Ahlem' on Landscape Architecture in Israel", *Die Gartenkunst*, 10:2 (1998). ⁸ בניגוד לעולים החדשים של העשור הראשון, שמקום משכנם נקבע על־ידי הרשויות באופן שרירותי כמעט, אגודות המתיישבים איגדו משתכנים ולונטריים בעלי רקע דומה, שסייע בקליטתם החברתית. אולי מטעמים אלה, כדי לחסוך בהוצאות, עבודות השתילה בוצעו על־ידי המשתכנים עצמם במוידיהם – מעשה של לקיחת אחריות שרק תרם לחיזוק הקשר בינם לבין סביבתם.

האביב. הסיגלונים התמירים נועדו להצל על החזיתות ולכן נשתלו לרוב מדרום להן, ומשום שגובהם עולה על פי רוב על זה של הבניינים – הם גם לא מסתירים את הנוף. הצאלונים הנאים, הנמוכים יותר, ניטעו בעיקר בשיפולי הטופוגרפיה לצד השבילים, כדי לספק צל למשתמשים בגן. הגבעות נותרו חשופות, באופן המבליט את מתאריהן היפים ומשאיר מקום למשחק הילדים.

גם השדרה הראשית בנוסח קריית־מאיר, הקולטת אל תוכה את הגנים המשניים שבין הבניינים, זכתה כאן לניסוח מחודש כשביל רך וזורם החוצה את השיכון. במקור יועד תוואי השביל לכביש ציבורי, ורק לאחר חילופי שטחים עם העירייה הועבר לרשות הדיירים. השביל תוכנן בצורה חופשית, כמו נהר המפלס את דרכו במורד הגבעות ומנקז אליו יובלים צעירים יותר. לצד עצי הצל הרבים שפוזרו במרחב, ניטעו עצים ארצי־סאליים במקבצים מתוכננים, המעשירים את השיכון בגוניהם העשירים ובחללים שנוצרו ביניהם. קבוצת עצי הפיקוס הגדולים שניטעו בשיפולי הגבעה, בשוליים המערביים הגובלים ברחוב הציבורי, משמשת עד היום מקום התכנסות לילדי השיכון הבאים לשחק בצלם.

שיכון עובדי קופת־חולים, שיועד אמנם לעובדים מאוגדים, לא כלל בתוכו מוסדות קואופרטיביים כמו גן ילדים ושירותים משותפים אחרים, והסתפק בעיצוב המרחב כך שישירת את המשתכנים כולם באופן שוויוני. עבודת הצוות של האדריכלים ואדריכלי הנוף היא שאיפשרה, כאמור, ליישם הלכה למעשה את האידיאולוגיה החברתית הגלומה בעיצוב הנוף. השילוב היצירתי של המתחם בטופוגרפיה הטבעית של האתר סיפק את התנאים המיטביים ליצירת מקום בעל זהות ואופי ייחודי שקל לפתח אליו תחושת שייכות, מקום המפצה על עיצובם הפשוט של בנייני השיכון ועל הדירות הקטנות.⁹ אווירת הקיבוץ שהושגה על־ידי המתכננים נשמרת בקנאות על־ידי הדיירים עד היום, והבתים הפשוטים המבצצים מתוך הגבעות הירוקות לא משאירים מקום לספק: שיכון עובדי קופת־חולים הוא מקום ייחודי ואיכותי, שהצליח לקיים לאורך זמן את הערכים שכווננו אותו.

⁹ אפשר להשוות את הפתרון האורבני והנופי שהתקבל כאן לזה של שיכון עובדי חברת חשמל הסמוך, שנבנה בפרצלציה הנתונה של חלקות פרטיות קטנות: לעומתו, התכנון הקהילתי בשיכון קופת־חולים ברא מקום עם אופי מובחן, שהשפיע לחיוב על תחושת ההזדהות של הדיירים עם ביתם.

שיכון עובדי קופת־חולים, גבעתיים, מראה ב־2011

נופי מולדת

שכונת קיראון, קריית־אונו, 1962-1965
אדריכלים: ישראל לוטן, ורנר־יוסף ויטקובר ואריך באומן

1962 היתה שנת מפנה בהיסטוריה של כפר־אונו, שהוקם ב־1940 על־ידי אגודה שיתופית בת 38 משפחות. בשנה זו הוחלט על בניית אלפי יחידות דיור על "שטח הפיתוח"¹⁰ שממזרח לכפר, שיועדו לעולים חדשים מהמעברה המקומית, לעולים ותיקים ולתושבי חוץ. על תוכנית המתאר מטעם משרד השיכון עמל האדריכל ישראל לוטן, שב־1948 התקבל לעבודה במשרדו של לה קורבוזייה בפריז אך ויתר על ההזדמנות החד־פעמית לטובת גיוס לצה"ל במלחמת השחרור.

סכימת הבינוי הכללית כללה בנייני שיכון טוריים גדולים סביב חצרות פנימיות, בהשראת הרעיונות החברתיים שיושמו בשנות ה־30 במעונות עובדים בארץ ודגמים עירוניים מודרניסטיים שפותחו בהולנד ובבריטניה לאחר מלחמת העולם השנייה. פרויקטים ממין אלה עלו לדיון במפגשי הקונגרס הבינלאומי לאדריכלות מודרנית (CIAM) שחודשו לאחר המלחמה, בניסיון לבחון גישות ישנות וחדשות בתכנון עירוני ובסביבות מגורים. כך למשל, במפגש השמיני של הארגון שהתקיים ב־1951 מצפון ללונדון,¹¹ נערך סיור לעיר הארלו (Harlow), שהוקמה ב־1947 והשפיעה על תכנון הערים החדשות בארץ

"קיראון: קריית מגורים בלב גנים", מתוך חוברת פרסומית של חברת קיראון, 1962

10 שטח הפיתוח ממזרח לכפר־אונו כלל 1,500 דונם אדמה, שרכשה קק"ל בשנות ה־40 ואשר יועד להפיכת כפר־אונו ליישוב עירוני. לפני קום המדינה, בשנים 1945-1949, תכנן ריכרד קאופמן יישוב כפרי נוסף על אדמה זו, אך תוכניתו לא יצאה אל הפועל. **11** היה זה גם המפגש הראשון של CIAM שבו נכח נציג ישראלי, האדריכל אלפרד נוימן מהטכניון.

באימוצו של רעיון "יחידת השכנות" – תכנון כולל שעמד בבסיס השכונות "לדוגמא" ברמת־אביב, באר־שבע ורמת־הדר בחיפה, וכן השכונה הנסיונית בקריית־גת, שהוקמו בסוף שנות ה־50. רעיון זה של שכונות עירוניות המשלבות מגוון רחב של טיפוסי בניין, מבני ציבור ופנאי בחלל פתוח מעוצב, ייצג את הגישה החברתית שהציגו חברי Team 10 ב־CIAM כתחליף לדוקטרינריות של "אמנת אתונה" ולפונקציונליזם האורבניסטי בנוסח לה קורבוזייה, שבמרכזם אדם סטנדרטי עם צרכים סטנדרטיים שבאו לידי ביטוי בתכנון חללים מוגדרים מראש. האדריכל ההולנדי אלדו ון־אייק (Van Eyck), מראשי Team 10, שבאמצעות קשריו עם ארתור גליקסון – האדריכל הראשי של אגף השיכון – השפיע על דרכה של האדריכלות הישראלית, סבר כי יש לתכנן את הבית כעיר קטנה ואת העיר כבית גדול ובתוך כך להפנים בתכנון את המרכיב האנושי, על כל קשת הגוונים והניגודים שבו. באותו קונגרס אדריכלי בלונדון, שעסק ב"לב העיר", הוסיף וטען האדריכל ההולנדי יאקוב בקמה (Bakema) כי "ההתרחשות במקום חשובה יותר מהספציפיות שלו".¹² תוכניתו של לוטן ל"שטח הפיתוח" התבססה אפוא, ברוח הכרזתו של בקמה, על יצירת מתחמים שכונתיים הכוללים אזורי מפגש ופנאי להתרחשות אנושית.

חברת הבנייה קיראון (במובן "קיר־און" ובזיקה לשם קריית־אונו), שנוסדה ביולי 1962 לצורך הקמת השכונה, הציעה בנייה בסטנדרטים גבוהים החורגים מסדי הסטנדרטיזציה של התכנון הממסדי השגור באותה תקופה, כל כמה שפעלה בשיתוף פעולה עם הממסד. רֶאִיָה בולטת לתפיסת המגורים החדשה בקיראון היתה עצם העסקתם של יהלום וצור, שהופקדו על תכנון המרחב הציבורי של השכונה כולה. הוויתור על תצורות רחוב רגילות ואיחוד חלקות ליצירת מרחבים גדולים לשימושם של הולכי רגל, איפשרו עיצוב נוף בקנה־מידה רחב, שהתאים לבני המעמד הבינוני המבקשים איכות חיים. לשכונה הוקצה שטח של כ־430 דונם. במרכזו השאיר לוטן שטח ירוק בלתי מוגדר של שלושים דונם (פארק צה"ל), שסביבו תוכננו בקפידה רבה כמה שיכונים – שיכון־שיכון וייחודו האדריכלי.

בדומה לגבעות הקטנות שפיסלו בטופוגרפיה הכורכרית של שיכון עובדי קופת־חולים, עיצבו יהלום וצור, בלב השכונה, פארק דינאמי עם "הרים וגבעות", שבילים ומקומות אינטימיים למנוחה ומשחק, ומאחר שהשטח המישורי באתר זה לא סיפק טופוגרפיה מעניינת, הם נדרשו לברוא אותה יש מאין. הפארק הנפלא, שצמח מלא־כלום, חיבר בין כל השיכונים ואף הכיל את בית הספר היסודי השכונתי. שבילים עקלתוניים הותוו בו, וצאלונים וסיגלונים מעטרים עד היום את נופו. לצד הפארק, על חלקה בת חמישה דונמים, ניטעה חורשת אורנים פורמלית, בניגוד לקווים הטבעיים של

¹² ראו: Eric Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960* (Cambridge, MA: MIT Press, 2000), p. 214

שכונת קיראון, קריית־אונן, מראה בסוף שנות ה־60

הפארק. בשביל יהלום וצור, חורשת האורנים היא מקום המציב גבול בין שני השיכונים החשובים בשכונה – שיכון צה"ל ומתחם קיראון. תכנון פארק צה"ל ביטא את אותו עולם דימויים ומוטיבים שהחלו לפתח בשיכון עובדי קופת־חולים, אך בקנה־מידה גדול יותר ועם משמעות אורבנית שונה: הפארק, השייך לכולם, מתפקד הפעם כגורם מאחד בין השיכונים השונים, ולא כבמה שכמו מצמיחה אותם.

הסופרת מיכל שלו, שגדלה בשכונה, מתארת את חוויית המפגש עם נוף ילדותה בפארק צה"ל, לאחר שנים שלא ביקרה במקום: "היא חשבה שאולי הפארק ייראה לה עתה קטן יותר, אבל הוא עדיין היה גדול, רחב ידיים ומרשים על גבעותיו העגולות העולות ויורדות, שבילדותה נסכו בה הרגשה שהיא נמצאת על ירח ירוק וקירח. הילדים נהגו לעמוד על הפסגה, לפרוש ידיים לצדדים ולרוץ למטה אל הבקעה, ותחושת המהירות הצמיחה להם כנפיים ובעוד רגע יעופו, ולפעמים פשוט זרקו את עצמם על הדשא והתגלגלו כל הדרך למטה"¹³.

מתחם קיראון, השיכון הדרומי בשכונה, נשאר עד היום אחד ממתחמי המגורים המרשימים ביותר שיצרה האדריכלות הישראלית. על שטח של כ־32 דונם תכננו האדריכלים לוטן, ויטקובר ובאומן שבעה בנייני שיכון מרשימים ל־260 משפחות סביב חצרות פנימיות, לצד גן ילדים. העיצוב האדריכלי שואב מ"יחידת המגורים" של לה קורבוזיה, שהשראתה בולטת במיוחד בדירות הדופלקס העליונות, ב"רחובות באוויר", בפירי התנועה העצמאיים ובבטון החשוף. הבניינים המסיביים הורמו על עמודי קורה כדי לעדן את חזותם ולהחדיר אוויר ואור גם לקומת הקרקע. דירות בגדלים שונים ומתקנים טכניים מתקדמים שווקו למשתכנים בסטנדרטים חריגים לאותה תקופה. לכל אלה מצטרפת חוויית החללים הפתוחים במתחם, הקובעת את אופיו.

עיצוב הנוף המרשים של יהלום וצור במתחם קיראון הושפע מהתכנון הכולל של השכונה. הגבהתו של פארק צה"ל ויצירת אותם "הרים וגבעות" קבעו את מפלסי הבינוי, ויחד הועשרה האווירה הכללית בטראסות יפות ובצירי תנועה דרמטיים. תכנון הנוף עוקב אחרי הגיאומטריה הליניארית של הבינוי ובא לחזק אותו.

מחשבה רבה ניתנה לתכנון הכניסה הראשית.¹⁴ בניגוד לכניסה הצנועה לשיכון עובדי קופת־חולים, הכניסה למתחם קיראון משדרת יוקרה עד היום. רוחבו של ציר הכניסה חמישה מטרים. הוא מתחיל את דרכו ברחוב צה"ל ועובר דרך שטח פתוח רחב ממדים לאורך הטראסה שעליה ניצב הבניין הצפוני, מה שמאפשר מהלך ארוך ומרשים עוד בטרם נכנסנו למתחם עצמו וטיפסנו אל רחבת המשחקים שבלבו. הארכת ציר הכניסה מעמיקה את המבט הפרספקטיבי פנימה, שמהווה עד היום את סימן ההיכר של המתחם

¹³ מיכל שלו, *הזמנות למשהו טוב* (תל־אביב: זמורה־ביתן, 2008), עמ' 18. ¹⁴ למרות שהבניינים הועמדו סביב שתי חצרות מרכזיות – הבניינים הצפוניים במזרח ובמערב, שחזיתותיהם הארוכות פונות צפונה ודרומה, חורגות מקווי החצרות אל עבר הרחובות ואף מורמות ממפלס הרחוב. מצב זה מאפשר כניסות ארוכות ויפות ממזרח וממערב.

פארק צה"ל, קריאון, מראה בשנות ה־60

ומבליט את ייחודו על רקע השכונות סביב.

בחירת הצמחייה במתחם באה לתמוך ברעיונות הנופיים שביקשו יהלום וצור לטעת במקום – עולם דימויים מגוון של נופי ארץ־ישראל – ולסייע בעיצוב השטחים הפתוחים על פי שימושם, ואפשר לזהות בה אותה היררכיה הניכרת בתכנון מערכת השבילים. הגבעות כוסו בדשא ירוק, האוחז בקרקע ומספק מקום משחק לילדים; בתווך שבין קומות הקרקע לבין השבילים המשניים אל הבניינים נשתלו שיחים תדירי־ירק כגון עפרית הכף, קריסה גדולת־פרחים, טקומית הכף והדסים, המעשירים את המרחב בצבעים עזים ומשמשים גבול; בתצלומים מ־1967 אפשר לזהות ורדים, שנשתלו לאורך קירות התמך ובשיפולי המדשאות; במרחבים ששימשו לפעילות פנאי ניטעו צאלונים, סיגלונים ומכנפים נאים ליצירת צל ואווירה ביתית.

בחדר המרכזית במתחם, בלב קו השבר הטופוגרפי שיצרו, תכננו יהלום וצור רחבה מלבנית מרכזית. הרחבה נועדה לשמש מגרש משחקים לילדים, ומוקמו בה ארגזי חול, מתקנים, ספסלים ועצי צל. בחינה מוקדמת של תוכניות הבינוי למתחם העלתה כי כבר בנובמבר 1962 אושרה בוועדת התיאום של משרד השיכון תוכנית בינוי שכללה גן ילדים במקום זה. מסיבות פרקטיות הועבר הגן לחלקו המזרחי של המתחם, והרחבה הוסבה למגרש משחקים ופנאי.

עיצובם של שטחי משחק לילדים בתוך הנוף הפנימי של שיכוני מגורים לא היה זר ליהלום וצור והשתלב כחלק בלתי נפרד בעבודותיהם. ב־1960, כאשר התבקשו לתכנן את הנוף בשכונת רמת־אביב ב', עיצבו חללים נעימים לילדים, שהוגדרו על־ידי קירות

ציר הכניסה הראשי לשכונת קיראון, מראה ב־1966

רחבת המשחקים והפנאי בלב שכונת קיראון, מראה ב־1966

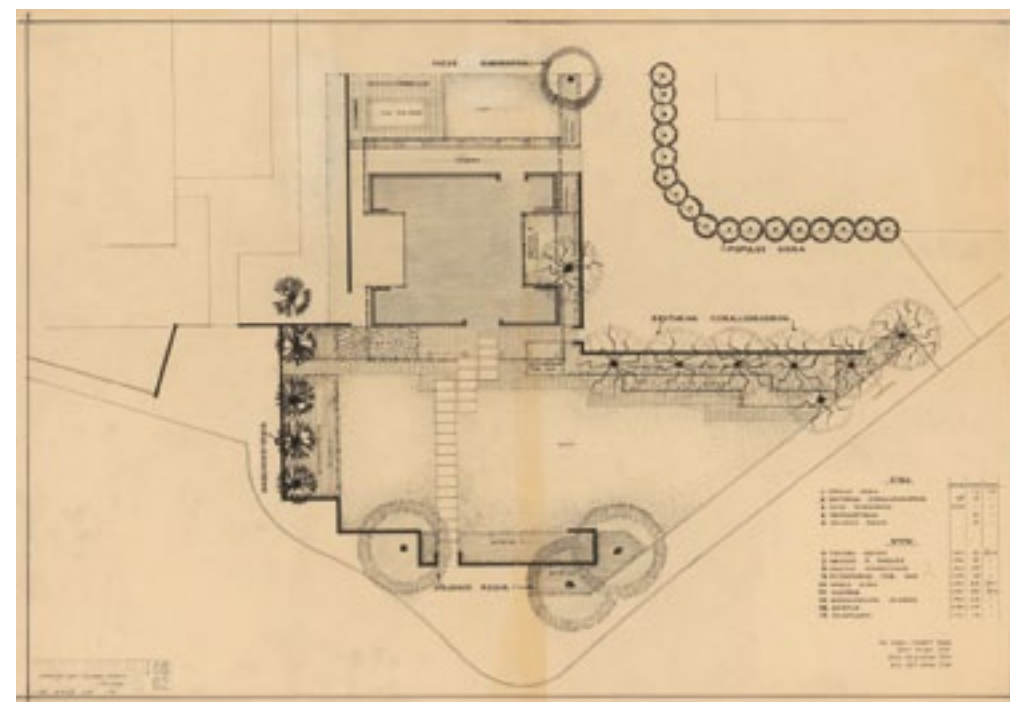
רחבת משחקים בין הבניינים ברמת־אביב ב', תל־אביב, מראה בראשית שנות ה־60

מרכז מסחרי בשכונת רמת יוסף, בתלים (אדריכל: יצחק פרלשטיין), מראה בראשית שנות ה־60

טראסות בשכונה ד', באר שבע, מראה בראשית שנות ה־60

תוכנית נוף סביב רביקומות ברמת יאביב ב', תל־אביב, 1960

בטון מעוצבים בצורות גיאומטריות בסיסיות. ב־1966 תכננו מגרש משחקים גם בשכונת רימון (אף היא בקריית־אונן); ובסוף שנות ה־60, כאשר תכננו את הנוף ברמת־אשכול בירושלים, העמידו בו מבנים יוצאי דופן לילדים, בצורת איגל.¹⁵

מגמה זו של תכנון מגרשי משחקים לילדים בשכונות מגורים החלה להסתמן בהולנד לאחר מלחמת העולם השנייה, וגם לה אחראי במידה רבה אלדו ון־אייק, שעבד (החל ב־1946) במחלקה לעבודות ציבוריות של עיריית אמסטרדם והיה אחראי על תכנונם של כ־700 מגרשי משחקים ברחבי העיר. חשיבותם של מרחבי משחקים נדונה במחקרים חברתיים וחינוכיים, שהוכיחו את השפעתם החיובית על התפתחותם התקינה של ילדים; מסקנותיהם של מחקרים אלה הוצגו בקונגרס העשירי והאחרון של CIAM, שהתקיים ב־1956 בדוברובניק שביוגוסלביה (בהשתתפות אדריכלים מ־ישראל).

עיצוב המרחב הפתוח במתחם קיראון מתאפיין בניגודים, למשל בין הגיאומטריה הקשיחה באזורים ה"מבניים" לבין הרכות באזורים ה"גנניים". הצירים הראשיים והמשניים, רחבת המשחקים וגרמי המדרגות עוצבו בקווים ישרים, שעוקבים אחר העמדת הבניינים. חלוקי נחל גדולים, שהובאו מנחל באר־שבע ליצירת קירות תמך (טראסות) יפהפיות, עוזרים לרכך את הגיאומטריה הקשיחה של הללו ומחדירים למתחם אווירה כפרית. הגינות שבמרכז ובתווך, לעומת זאת, ניחנות בחזות הרכה והגבנונית שמאפינת את הפארק. שילוב הניגודים הללו יוצר השלמה והרמוניה בין המרכיבים השונים.

הטראסות, שאפיינו את מראה הכפר הערבי ונקשרו לדימוי של נוף הארץ התנ"כי, היו לערך מרכזי במילון הדימויים הוורנקולריים שהעמידו יהלום וצור בעבודתם. הטראסה, כמו "ההרים והגבעות", החלה את דרכה בשיכונים שתכננו בשכונה ד' בבאר־שבע בשנים 1957-1960. דוגמא בולטת נוספת לשילובה המתוחכם בתכנון הנוף ניתנת ברמת־אשכול בירושלים (1968-1972). הטופוגרפיה ההררית ברמת־אשכול, בניגוד למישורי קיראון, העמידה לרשותם שיפועים גדולים שנפתרו בעזרת הטראסות, שהיו לסימן ההיכר המובהק של השכונה.

קיראון, שיועדה לאוכלוסייה עירונית רבגונית, מסמנת רוח חדשה שהחלה לבוא לידי ביטוי בשכונות מגורים שנבנו בארץ בראשית שנות ה־60. המעבר מחברה קולקטיבית לחברה צרכנית, אז בראשיתו, החל לתת את אותותיו גם בנוף השיכון הציבורי. "יחידות השכנות" שקמו אז ביטאו את הצורך המתחדש באיכות חיים בסביבה קהילתית, כאשר פיתוח הנוף נעשה חלק אינטגרלי מתכנון השכונה ותרם לחיזוק הקשר בין הדייר לסביבתו. שפת עיצוב הנוף שפיתחו יהלום וצור תוך שילוב בין הנדסת הנוף הבנוי לבריאת הנוף הטבעי, ניכרת בשכונות מגורים נוספות, כמו רמת־אשכול בירושלים ושכונה נוספת בקריית־אונן: רימון. סכימת התכנון ברימון שונה מזו של קיראון, אך בדומה לה גם שם

¹⁵ ראו נעמה שבת־איצור, "מתחם מגורים קיראון, קריית־אונן: אתגרים עכשוויים בשימור המתחם", עבודת גמר לתואר מגיסטר בארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון, 2011.

טראסות ברמת־אשכול, ירושלים, מראה בראשית שנות ה־70

עיצוב הנוף מתאים את עצמו ל"רוח המקום" ולצורת הבינוי.

נופי גן עדן

שכונת רימון, קריית־אונו, 1962-1967
אדריכל: ישראל לוטן

המשוטט בגנים של שכונת רימון עשוי לַמּוֹת כי לפניו הדבר הקרוב ביותר לגן עדן פרטי בשיכון מגורים. החזיתות האפרוריות והגבוהות אינן מרמזות דבר על המתרחש בפנים. בחיבוק אמהי ורך הן מפנימות את הגנים היפהפיים בקווי התיחום המעגליים שהן מתוות, כל קבוצת בניינים והגן הפרטי שלה.

שכונת רימון תוכננה על שטח של מאה דונם מדרום לקראון. התוכנית היומרתית לתקופתה, שהעמידה "יחידת שכונת" עצמאית, כללה 14 בניינים בני שמונה קומות האחד ושלושה בניינים גבוהים בני 16 קומות ל-600 משפחות ממעמד הביניים (הדירות הוצאו למכירה בשוק החופשי). בנוסף נכללו בתוכנית מרכז מסחרי בן שתי קומות, גני ילדים, בית ספר, בית כנסת, סניפי בנק ודואר ומרכז פנאי קטן עם בריכת שחייה – עיר בזעיר־אנפין. בעקבות המיתון של אמצע שנות ה־60 נבנו רק שבעה בניינים ל-256 משפחות, מרכז מסחרי בן קומה אחת בלבד וגן ילדים. השכונה הושלמה (בלא המרכיבים הציבוריים הנוספים) בראשית שנות ה־90, בבנייה טורית על פי הדגם המקורי בתוספת מגדלים גבוהים.

את הקמת השכונה יזמה חברת אפריקה־ישראל (בשיתוף החברה הממשלתית "שיכון ופיתוח") לאחר שהקימה את סביון הסמוכה. ביצועה היה חדשני מבחינת תיעוש הבנייה (שיטת סיבוס) והעמדת הבינוי. סמוך לאתר הוקם מפעל בנייה של ממש וכל האלמנטים

תצורה מעגלית להעמדת הבניינים בשכונת פארק־היל, שפילד, בתכנון אייבור סמית וג'ק לין, ראשית שנות ה־60

שכונת רימון, קריית־אונו, מראה בשנות ה־60

דגם שכונת רימון, קריית־אונו, 1962

הטרומיים (קירות ורצפות) נוצקו בו. גם סכימת הבינוי היתה שונה מזו של קיראון: אדריכל השכונה, ישראל לוטן, ויתר על הפרישה הליניארית והעמיד את הבניינים בתצורה מעגלית. מורפולוגיה מעגלית שכזו יושמה בשכונת פארק-היל (Park Hill) בעיר האנגלית שפילד, שתוכננה ונבנתה בראשית שנות ה־60 על־ידי האדריכלים אייבור סמית (Smith) וג'ק לין (Lynn) בהשפעת הברוטליזם המוקדם ורעיונותיהם של אליסון ופיטר סמיתסון (Smithson), מראשי Team 10.

המורפולוגיה המעגלית ברימון, מעבר לעניין הצורני שבה, תרמה ליצירת מקום מבודל עם פרטיות מירבית, המספק את רוב השירותים הקהילתיים לדייריו. לשאלת עיתונאים ב־1966 מה נותנת העמדת הבניינים במעגל, ענה איש השיווק של החברה: "היא נותנת נוף פתוח לשני כיוונים בכל בניין. אף שכן לא יוכל להשקיף לתוך דירתך, הרדיו של השכנים לא מפריע, אוויר חודר מכל הכיוונים, מה שמניב דירות מאווררות במיוחד. כל השטח הפנימי הוא פארק אחד גדול, כך שהילדים יכולים לשחק בלי חשש, בלי לחצות כבישים ובלי להסתכן".¹⁶ בניגוד למתחם קיראון, שבו הכניסות לכל אחד מן הבניינים עוברות דרך החללים הציבוריים הפתוחים ומאפשרות לחוות את הנוף הפנימי בדרך לדירה הפרטית, כאן תכנן לוטן כביש מעגלי רחב סביב השכונה ובו נקבעו כניסות לבניינים. את קומת העמודים הקפיד להשאיר פתוחה, כדי לאפשר הצצה אל הגנים החבויים.

בנוף הגבעות שבחצר הפנימית חרצו יהלום וצור "ואדי" עמוק לכיוון נחל אונג,¹⁷ המגרה את הדמיון ב"טבעיותו", משלים את התמונה ה"מקומית" ומשתלב היטב בקווי המתאר המסיביים של הנוף הבנוי. כמו בטבע, היובלים והנחלים של רימון נחתמים במערכת שבילי עקלתון מאספלט, שתוכננו ברחבים משתנים בהתאם לתפקודם. המפגשים ביניהם צוינו בעיצוב מתוחכם של קווים מקבילים וביניהם רחבות, שיוצרות אתנחתא עם השתנות הריצוף מאספלט לאבני מדרך בשילוב חלוקי נחל.

מבחר הצמחייה דמה לאינוונטר של הגנים הקודמים בתכנון יהלום וצור. לצד הבניינים נשתלו שיחים ירוקי־עד דוגמת שיח־אברהם, אבליה רבת־פרחים ופיטוספורוס מגוון. הגנים הגדולים הוצפו בצאלונים כתומי פריחה, שיצרו אזורי צל וצבע עז ובוהק על רקע הבניינים האפורים.¹⁸ תנאי האקלים מנעו מהם להתפתח, ועם השנים הוחלפו רובם במכנפים נאים שיוצרים כתמים של צהוב. גם מקומם של הסיגלונים לא נפקד: הם נשתלו לצד חזיתות הבניינים, כך שעלוותם נשקפת מן הדירות הגבוהות ומשרה אינטימיות. הגבעות, כמו תמיד, הושארו חשופות כדי להציג לעין את קווי המתאר המעוגלים שלהן ולהעמיד מרחבי משחק לילדי השכונה. סביב כל בניין, לצד השבילים, נשתלו שיחים ים־תיכוניים רבים, המייצרים חיץ ירוק בין הפרטי לציבורי. סוג השיח

¹⁶ מעריב, 13.3.1965. ¹⁷ יובלו של הנחל שימש גבול עם סביון. ¹⁸ על פי שיחה עם אברהם קובן, מוותיקי השכונה.

שכונת רימון, מראה ב־2011

שכונת רימון, משטחי הגרנוליט הרחבים בכניסה לבניינים, מראה ב־2011

נקבע על פי גובהו הצפוי, על מנת שבגרותו לא יסתיר את הנוף סביב. שכונת רימון תוכננה כ"יחידת שכונות", שהיתה אמורה לספק לעצמה את מירב השירותים הציבוריים והקהילתיים בסטנדרטים יוצאי־דופן לאותן שנים. בכך היא מהווה גילום של מגמות תכנון חברתיות בנות התקופה, שראו בשכונה יחידה עצמאית בתוך העיר. עיצוב הנוף המתוחכם, הכולל גינות גדולות ומטופחות ואזורי משחק ופנאי, יצר במקום אווירה של קיבוץ וחיזק את זיקת הדיירים לסביבתם. הדיירים עצמם הם שמתחזקים עד היום את גני השכונה בלא תמיכה חיצונית, ומזינים את חיוניותו הנמשכת של המקום.

סוף דבר

בעשור השני למדינה החל להסתמן בה מפנה מחברה קולקטיביסטית לחברה צרכנית, מפנה שבא לידי ביטוי בתכנון של סביבות מגורים. בספרה תרבות אדריכלית, 1943-1968 מראה ג'ואן אוקמן שהלקוח המייצג של האדריכלות המודרנית בארץ לפני 1948, מעמד הפועלים, התחלף בראשית ימי המדינה במעמד הביניים, שביקש "לשפר את חייו באמצעות הטכנולוגיה" בדמות סטנדרטים גבוהים יותר של בנייה ותרבות פנאי. בהשראת השיח האדריכלי לאחר מלחמת העולם השנייה אומצו במשרד השיכון רעיונות התכנון הכולל, שהובילו לשינוי תבנית הנוף של השיכון הציבורי ולהקמת שכונות מגורים בסטנדרטים גבוהים, שאיכותן נשמרת עד היום. שיכון עובדי קופת־חולים, שכונת קיראון ושכונת רימון הוקמו על רקע שינויים חברתיים מורכבים אלה וניכר בהם כי היו מעבדה חיה להתנסויות אדריכליות. אולם, את הצלחתם להעמיד סביבות מגורים מוצלחות הנשמרות עד היום עלינו לייחס דווקא לשיתוף הפעולה הפשוט ולאקלים החיובי שנוצר בין האדריכלים לבין אדריכלי הנוף ליפא יהלום ודן צור.

